

מבוא

הרב קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין מקרקוב (1751-1823) היה מנהיג חסידי ודרשן יצירתי, שפעל בתקופת מפנה משמעותי בתולדות החסידות. ר' קלונימוס קלמן היה תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק, ובני דורו היו גדולי החסידות בפולין: ר' יעקב יצחק הלוי הורוויץ – החוזה מלובלין, ר' ישראל הופשטיין – המגיד מקוז'ניץ, ר' מנחם מענדל מרימנוב ור' אברהם יהושע העשיל מאפטא – ה"אוהב ישראל". ר' קלונימוס קלמן התגורר – לפחות במשך חלק מחייו – בקרקוב, וייתכן אף שהיה הצדיק החסידי הראשון שהנהיג עדה חסידית בעיר גדולה. "המאור ושמש" – כפי שמכנים אותו תדיר על שם ספרו – הוא חוליה חשובה בשלב מיסוד החסידות.

ר' קלונימוס קלמן חי ופעל בתקופת התפשטות החסידות, אשר נפרדה לראשים שונים. הוא היה עד למעבר החסידות ממעגלים אינטימיים של אליטות ויחידים סגולה לתנועת התחדשות רחבה, שהלכה, גדלה והתפשטה. צמיחה זו התרחשה הודות לפעולתם של מנהיגים רוחניים, שכל אחד מהם ראה בדרכו הרוחנית המשך למורשתו של ר' ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט). כפי שניתן היה לצפות, מנהיגים שונים הדגישו היבטים שונים, וגיוון זה תרם לפסיפס הצבעוני של החסידות. כך, לדוגמה, היו מנהיגים שהדגישו את כוחם של המוח ושל ההתבוננות, בעוד שאחרים מיקדו את כוחותיהם בעבודת התפילה הרגשית, ואילו אחרים האירו את הכוחות המיסטיים של הצדיק החסידי. דרשותיו של ר' קלונימוס קלמן כוללות תיאורים של סוגים שונים של הנהגה כריזמטית, כאשר הוא ראה בכל דרך ייצוג אותנטי של המסע הדתי:

שכל צדיק וצדיק אוהזו דרכו בעבודת ה' כפי שכלו, ומעשים[!] הצדיקים אינם שווים זה לזה – זה עובד להשי"ת בדרך זה וזה בדרך אחר. ובכדי שלא יצער עצמו הצדיק באומרו אולי דרכי בעבודתי אינם ישרים כי יש צדיק אחר שעובד להשי"ת בדרך אחרת – לזה לעתיד הקב"ה יהיה מראה לכל או"א [אחד ואחד] שהיה עבודתו בדרך טוב וישר וכל צדיק וצדיק יהיה רואה שטובים היו דרכיו אשר הלך בדרכי השם כפי שכלו.¹

1 ר' קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין, מאור ושמש, מאמרים מלוקטים, ד"ה אמר עולא, ברעסלויא תר"ב, דף רעו ט"ב. כל ההפניות למאור ושמש להלן הן למהדורה זו.

בדומה למרבית הצדיקים שחיו במחצית המאה שלאחר פטירת הבעש"ט בחג השבועות 1760 ולאחר פטירת ר' דב בער, המגיד ממזריץ', בשלהי 1772, ר' קלונימוס קלמן לא השתייך לשושלת חסידית מסוימת. דרשותיו בספר "מאור ושמש" מציגות מסורות מהבעש"ט ומהמגיד – חלקן מיוחסות להם במפורש, אחרות בדרך רמיזה בלבד. ב"מאור ושמש" יש גם תורות המיוסדות על מסורות ממורים חסידיים אחרים שפעלו בשלהי המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. בכך, הספר מגשר בין מחוללי הרעיונות החדשים והאבות המייסדים של התנועה מחד לבין תקופת המיסוד והפריחה של החסידות מאידך. בהתאם לזמנו ומקומו בתולדות החסידות ניתן להבחין בדרשות הנותנות ביטוי להרהוריו של ר' קלונימוס קלמן על התפתחות החסידות והשינויים בתנועה המתגבשת שאירעו בימיו.

אכן, מבחינת תולדות החסידות, תקופת פעילותו של ר' קלונימוס קלמן הייתה רוויה שינויים ואתגרים. הסכסוך עם המתנגדים שפרץ בשנת 1772 המשיך להדהד. בקרקוב הוכרזו שני חרמות נגד החסידים, הראשון בשנת 1785 והשני בשנת 1798. עד שנת 1815, מנהיגי החסידות אשר התחנכו מפיהם של מחוללי התנועה הלכו לעולמם. שיטות שונות של מסירת הנהגה חסידית מדור לדור התקיימו זה לצד זה, עד שהדפוס השושלתי התקבל כדפוס מרכזי. המבנה הקהילתי אשר בראשו עמד הצדיק התייצב והתמסד. במהלך חייו של ר' קלונימוס קלמן הונחו אבני היסוד התיאולוגיות והחברתיות של תנועת החסידות, אשר אפשרו צמיחה והתגבשות על בסיס אתוס דתי ישן-חדש של דביקות וחיות, ושמשו לאחר מכן כבסיס לשגשוג התנועה במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.

המעבר של החסידות ממעגלי עילית של יחידי סגולה לתנועה המונית לא היה תהליך של דעיכה והתאבנות, כפי שתיארו זאת חוקרים בעבר. מנקודת מבט היסטורית יש לומר כי דווקא בתקופה זו מנהגים חסידיים ותיקים וחדשים עוצבו והתקבלו, מוסדות והסדרים חדשים שגשגו, ספרות חסידית עלתה על מכבש הדפוס, דפוסים מגוונים של מנהיגות התחדשו וצורות חשיבה ואידיאולוגיות שונות התפתחו. עם מיסוד החצר של הצדיק, השושלת החסידית שבה הבן (או קרוב משפחה אחר) יורש את מקום האב הפכה לאחד המאפיינים של המרקם החברתי של החסידות. סוגים שונים של מנהיגות חסידית התקיימו במנעד בין גישות פופוליסטיות לבין גישות אינטלקטואליות ואליטיסטיות יותר, בין דרך של עבודה דתית מתוך עושר לבין המלצות לסגפנות חמורה. למרות חוסר האחידות של צורות חשיבה, אופני הנהגה והשקפות עולם – ואולי דווקא בזכות הגיוון הזה – הפכה החסידות לכוח בלתי מעורער בקרב יהודי מזרח אירופה.

מנהיגותו של ר' קלונימוס קלמן צמחה במקביל לתהליכים אלה, ובניגוד לחלק ממוריו ועמיתיו הוא הכיל אותם. קולו הייחודי עולה מהדרשות שנאספו בספר "מאור

ושמש", אשר פורסם לאחר פטירתו על ידי בנו. בכך דבריו הונחלו לדורות הבאים. דרשות אלה מגלות עניין מתמשך בנושאים מרכזיים שעמדו – ועדיין עומדים – בלב לבה של החסידות. ר' קלונימוס קלמן עסק, בין השאר, ביחסי רב ותלמיד ובהיבטים שונים של המסע הרוחני המשותף ושל דיבוק חברים. ניתן להבחין במאמציו לשמר את היצירות החיוניות של החסידות יחד עם חששו מכוחה המאבן של מסורתיות שמרנית. בדרשותיו ישנם גם אלמנטים של רדיקליות תיאולוגית, חשיבה מעבר לדיכוטומיה והיררכיות, בין השאר גם בנושאים של מגדר.² יש לציין כי אף שחלק מתפיסות אלו היו שאפתניות ובעלי חזון עתידי, יותר מאשר הצעות הלכה למעשה, הרי שספר דרשותיו חושף חשיבה מקורית ומרתקת שיכולה לשמש בסיס וקריאת כיוון לפיתוחים בעלי השלכות מלאות עניין וחשיבות.

הספר "מאור ושמש", המכיל דרשות חסידיות על פרשת השבוע, נדפס בברסלאו בשנת תר"ב (1842/1), כעשרים שנה לאחר פטירת מחברו. על דף השער צוין כי הספר יצא לאור בשנת תקמ"ה (1785/4) בבית הדפוס של "יהודית ראבינשטיין". בית דפוס זה אינו ידוע, והשנה אינה תואמת את המידע האחר בפרטקסט³ של הספר. לא ברור, אפוא, מדוע נדפס הספר עם שער מזויף.⁴ הספר התקבל על ידי רוב חוגי החסידים, והוא נמנה בין ספרי החסידות הבודדים שנדפסו יחד עם הטקסט של החומש בסגנון "מקראות גדולות". חרף מרכזיותו של "מאור ושמש", הרי ר' קלונימוס קלמן וספרו לא זכו למחקר אקדמי מקיף, וחוקרים טרם עמדו על מקומו, תרומתו, ייחודיותו ומורשתו. קובץ המאמרים שלפנינו בוחן את משנת ר' קלונימוס קלמן כפי שהיא מתבטאת ומתגלה בדרשותיו ובמקורות מקבילים ומשלימים. המחקרים המכונסים בספר זה מבקשים להבין את מכלול תורתו ואת מורשתו ההיסטורית וההיסטוריוגרפית, מדרשנותו המופלאה ועד לאופן שבו הוא ביקש לעצב מחדש את חיי הפרקסיס הדתי ואת כוחן של המצוות. חלק מהמאמרים מבקשים להניח את התשתית ההיסטורית של הנהגתו ושל ספרו. במאמרים אחדים ישנו ניסיון לבור את התבן מן הבר של ההגיוגרפיה המקיפה את דמותו. מאמרים אחרים בוחנים את מהלכיו הייחודיים בפרשנותו המיסטית, וכמה מאמרים מציעים הרהורים בנוגע למורשתו וחשיבותו של ר' קלונימוס קלמן בעיני יוצאי חלציו. אנו מקווים כי מאמרים אלה יצטרפו לתמונה חדשה ומלאה יותר של מנהיג חסידי מרכזי וחשוב זה, שהיה דרשן בעל מעוף, הוגה דתי-מיסטי מעמיק, שזכה להיות מורה לדורות.

2 ראו, לדוגמה, מאור ושמש, פרשת בשלח, ד"ה עוד על הפסוק הנ"ל, דף עז ט"ג-עז ט"א. ראו גם במאמרו של נחמיה פולן בקובץ זה.

3 paratext, דהיינו כל מה שמתלווה לחיבור מלבד גוף הטקסט עצמו, לרבות דפי שער, הקדמות, הסכמות ועוד.

4 ראו מאמרו של יוסף מרדכי דובאוויק בקובץ זה.

הקובץ נפתח בשני מחקרים המניחים תשתית היסטורית לעיסוק בר' קלונימוס קלמן. מאמרו של **אוריאל גלמן** מציג את דמותו על רקע מקומו ותקופתו. המידע ההיסטורי על ר' קלונימוס קלמן אינו עשיר, והמאמר עוקב אחר עלייתו למנהיגות חסידית ואחר התפתחות הקהילה החסידית בקרקוב. **יוסף מרדכי דובאוויק** מוסיף מידע אודות תולדות ספרו של ר' קלונימוס קלמן. על אף שגותו שאלות פתוחות, כגון מדוע נדפס הספר בברסלאו ולא באחד מבתי הדפוס שהעלו כתבי חסידות על מכבש הדפוס באותה עת, ומדוע הספר נדפס עם שער מזויף, מאמר זה מרים תרומה משמעותית להבנת טיב הספר שלפנינו.

חטיבה מרכזית של הקובץ עוסקת בהיבטים שונים של הגותו של ר' קלונימוס קלמן. **אורה ויסקינד-אלפר** בוחנת את מפעלו הפרשני של ר' קלונימוס קלמן בחתך רחב: כיצד הדרשות ב"מאור ושמש" מבקשות לעצב את חסידות. מאמרה גם בוחן אמצעים ספרותיים, רטוריים והרמנויטיים המופיעים ב"מאור ושמש". **דב שוורץ** ממקד את המבט בבחינת חוויית הבריאה כפי שהיא מתוארת בדרשות הראשונות שנדפסו בתוך "מאור ושמש". למרות המיקוד בנושא, המחקר פורש מבט פנורמי רחב, שכן הוא ממקם את דברי ר' קלונימוס קלמן על רקע הוגים אחרים שהתייחסו לסוגיה זו. **רות קרא-איונוב קניאל** בוחנת את הדרשות ב"מאור ושמש" העוסקות בדוד המלך, תוך כדי הארת הזיהוי הקבלי של דוד עם השכינה. מחקר זה גם מצביע על האופן המסוים שבו הגות קבלית מוטמעת לתוך דרשות חסידיות. מאמרו של **נחמיה פולן** עוסק במקומה של האשה בחסידות, כפי שהוא בא לידי ביטוי מיוחד במקבץ דרשות ב"מאור ושמש". מאמר זה מבוסס על דברים שפורסמו באנגלית עוד בשנת 1992, אך חז"ל לימדונו שאין בית מדרש ללא חידוש, ואנו נוסיף שאין תרגום ללא חידוש.

התחום של הלכה וחסידות הוא זירה מחקרית מתפתחת, והחטיבה השלישית של הקובץ פותחת צוהר לתחום מרתק זה. **עמירה ליור** דנה ביחסו של ר' קלונימוס קלמן לקיום המצוות. תשומת לב מיוחדת ניתנת לאופני התמודדות עם המתחים העולים בהקשרי העבודה בגשמיות והנהגותיהם של צדיקים. רשימתו של **אריאל אבן-מעשה** ממשיכה את העיון במפגש בין הגות חסידית לבין הלכה, ותוהה עד כמה ריבוי הדרכים בעבודת ה' מקבל ביטוי בשדה ההלכה. המאמר של **בנימין בראון** פונה למצוות הצדקה ב"מאור ושמש", ובוחן את שאלת המניע הראוי של מי שנותן צדקה ושל האדם המקיים מצוות באופן כללי, תוך השוואה לעמדות של הוגים אחרים – חסידים ושאנים חסידים.

החטיבה האחרונה של הקובץ העוסקת במורשתו של ר' קלונימוס קלמן כפי שהיא באה לידי ביטוי בסיפורת החסידית המאוחרת ובכתבי אחד ממצאצאיו המפורסמים הקרוי על שמו: ר' קלונימוס קלמיש שפירא מפסצנה. **לוי יצחק קופר** מעמיק בסיפור חסידי אודות ר' קלונימוס קלמן והתנהגותו בבית הכנסת בליל פסח. המאמר מדגים

כיצד הסיפורת החסידית יכולה להיות שופר עבור עמדה הלכתית מסוימת וכך ליטול חלק בדיון הלכתי שעל סדר היום. בכך המאמר בוחן את היחס בין הלכה לבין החסידות מזווית נוספת. מחקרו של צבי לשם עוסק ביחס בין משנתו של ר' קלונימוס קלמן לבין משנתו של ר' קלונימוס קלמיש, ובוחן את השפעת הספר "מאור ושמש" על האדמו"ר מפסיצנה בסוגיות נבחרות בכתביו.

לפניכם, אם כן, אסופת מחקרים מגוונים המאירים פנים שונות של ר' קלונימוס קלמן, ספרו ומורשתו. קובץ זה מבקש למלא, ולו במעט, את החסר על אודותיו ועל ספרו בחקר החסידות.

מלאכת העריכה

אחד מהנושאים שעמדו להכרעתנו בעת הכנת הקובץ היה שאלה אחידות ההפניות לספר "מאור ושמש". אין מהדורה מדעית של הספר (כפי שאין מהדורות מדעיות לרבים מספרי החסידות), ואף אין מהדורה סטנדרטית. אכן, כאשר המחברים הגישו את מאמריהם לשיפוט ראינו כי כל אחד הפנה למהדורה אחרת, וכמעט לא היו שני מאמרים עם הפניות לאותה מהדורה.

החלטנו שכל ההפניות תהיינה למהדורה הראשונה של "מאור ושמש" (למעט הצורך להפנות למהדורות מסוימות) – לא רק כי למהדורה זו זכות ראשונים, ולא רק כי לא מצאנו עדיפות למהדורה אחת על פני חברתה, אלא בעיקר מפני שמהדורה זו נסרקה באופן דיגיטלי והיא נגישה כיום באיכות טובה לכל דורש באתר של הספרייה הלאומית של ישראל.⁵

עוד מצאנו שאין דרך אחת מקובלת להזכיר את שמו של רבנו: הללו ציינו ר' קלונימוס והללו ר' קלמן. אף מצאנו ר' קלונימוס קלמיש, ר' קלמיש'ל, ר' קלמיש'ל, וראשי תיבות כאלה ואחרים.⁶ על מצבתו של הרב קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין בבית הקברות החדש בקרקוב נחרתה קינה עם אקרוסטיכון של אחד משמותיו בכתב חסר (הבלטת אותיות במקור):

⁵ https://www.nli.org.il/he/books/NNL_ALEPH990017991350205171/NLI

⁶ חיים דוד באקאן, "המאור ושמש", אליהו חיים קרלוב (עורך), יד מאור ושמש, ברוקלין תשל"ז, עמ' רפא: "ויקרא שמו בישראל קלונימוס קלמן, וכינויו קלמיש'ל". כך גם אהרן סורסקי, "תולדות רבינו", מאור ושמש השלם, בעריכת מנחם אברהם בראון, ירושלים תשנ"ד, עמ' סד; אם כי בהמשך סורסקי מכנה אותו "רבי קלונימוס קלמיש", "רבי קלמיש'ל" או "רבי קלונימוס".

פ נ

קוננוה על איש חי רב פעלים
 לחכמים מאיר ומנהיר למשכילים
 ואמרותיו טהורות שבעתים מזוקקים
 נתפאר תהילת בקהל חסידים
 יראי ה' היו אל דברו חרדים
 מגד אמרי קדשו שפתים ישקום
 סלסול לימודו בנסתר ובנגלה
 לא מש מאהל של תורה יומם ולילה

מתחת לקינה מופיעה תוספת עם שמו האחר:

הרב החסיד המופלג פאר הצדיקים מוה"ר
 קלמן בהרבני מ' אהרן הלוי זצ"ל
 י"נ בקדושה ובטהרה נשמתו בצרור החיים
 צרורה ויקם עם נקוקים ביום ב' דר"ח תמוז
 תקפ"ג לפ"ק תנצב"ה

שני שמותיו (בכתיב מלא) מופיעים זה ליד זה בדף השער של המהדורה הראשונה של "מאור ושמש": "מו"ה קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין זצוקלה"ה זיע"א" (ההדגשה במקור). גם כאן הלכנו בעקבות הדפוס הראשון.

מקבץ המחקרים בקובץ הזה – כל אחד בדרכו ומנקודת מבטו – מצייר דיוקן של אחת מדרמות המפתח בתקופת גיבוש תנועת החסידות. המאמרים משלימים זה את זה, ולעיתים מאתגרים אחד את השני כאשר התמונה המצטיירת אינה אחידה. מטיבה של אסופת מחקרים הסובבת דמות אחת שתהיינה בה כפילויות: רעיונות ומקורות מופיעים לעתים ביותר ממאמר אחד בתוך הקובץ. המערכת השתדלה לתאם בין הכותבים השונים, אך מאידך, הותרנו גם כפילויות מסוימות כדי שכל פרק יוכל לעמוד בפני עצמו. בכך קובץ זה דומה לאסופות אחרות, אלא שבמקרה דנן יש בית אב לגישה זו, שהרי ב"מאור ושמש" עצמו ישנן כפילויות, אשר אליהן התייחס בנו של המחבר, ר' אהרן הלוי עפשטיין, בהקדמתו לספר:

ואתה הקורא חביב אודיעך עוד פה שאל תתמה על החפץ כאשר תמצא כתוב בספר הקדוש הלזה שני פירושים זא"ז [זה אחר זה] (אבטיחך כי רק מעט מן המעט כאלה תמצא) אשר לפי הנראה בהשקפה ראשונה בקנה אחד עולים או אחד בשני כלולים כי כזאת קרא[!] לסיבה אשר אודיעך הנה. [...] ולפעמים על פסוק א' או מאמר חז"ל אמר [ר' קלונימוס קלמן] בזמנים מתחלפים שהי' [ה]

נראה ענין אחד פעם בקצרה ופעם בארוכה והשומע כתב כל דבר בעתו כאשר שמע.

ובהגיע התור ללקוט שושנים ולאספם כאחד לא יכול המאסף לשמור סדרם בהקדם הנאמר ראשון ראשון ולאחר המאוחר ויען שהי' [ה] הכרך למראה עיני קדשו ולא עמד ע"ז ואולם עוד הקפיד על מי שרצה להכחיד דבר מדבריו בעבור שנראה בכפלים או בעבור שנמצא מהם כתוב על איזה ספר.

ובפירוש אמר שלאחר פקחת העין יורגש מה שהוסיף לשבח או בשנותו את טעמו, לכן גם אנכי יראתי לנפשי לשנות דבר מדעתי.⁷

אף אנו מתוך כבוד לכל אחד מהחוקרים הנכבדים שנטלו חלק בקובץ זה ניסינו לא "להכחיד דבר" מדבריהם.

שלמי תודה וצידה לדרך

מודים אנו, עורכי הספר, לכל המחברים אשר תרמו מפירות המחקר שלהם ונתנו אמון בנו בהכנת האסופה. הוצאת קובץ אקדמי דורשת שיתוף פעולה מגורמים נוספים, ואנו אסירי תודה לכל אחד מהם. הסוקרים אשר תרמו מזמנם וממרצם כדי לשפוט את המאמרים במטרה לשפר ולחדד את המחקרים, ועמיתים נוספים אשר הציעו רעיונות וחיוו דעה במהלך הכנת הקובץ כדי לשכלל את התוצר הסופי – כולם יעמדו על הברכה.

מגילת קהלת מסתיימת בפסוקים המדברים בגנות פרסום ספרים:

וְיִתֵּר מִהֶמָּה בְּנֵי הַזֶּהָר עֲשׂוֹת סִפְרִים הִרְבָּה אֵין קֵץ וְלֹהֵג הִרְבָּה יִגְעַת בְּשֹׁר. סוּף דָּבָר הִפֵּל נִשְׁמָע אֶת הָאֱלֹהִים יִרְא וְאֶת מִצְוֹתָיו שְׁמֹר כִּי זֶה כָּל הָאָדָם. כִּי אֵת כָּל מַעֲשֵׂה הָאֱלֹהִים יָבֵא בְּמִשְׁפָּט עַל כָּל נֶעְלָם אִם טוֹב וְאִם רָע (קהלת יב, יב-יד).

על פסוקים אלו כתב ר' קלונימוס קלמן:

כי שלמה המלך ע"ה מזכיר מעלת הצדיקים האמיתיים, שהגם שלא חברו ספרים אשר נחקקו בספר – עם כל זאת יותר הרבו תועלת בדבריהם אשר הורו לתלמידיהם והעמידו תלמידים הרבה, כאשר ראינו לצדיקי הדורות שלפנינו אשר נתפשטו תלמידיהם ועשו פרי והצליחו, וכל אחד מתלמידיהם הוא ספר – מלשון ספירות ובהירות, מפני אשר לבותם צחים ובהירים בעבודת השם.

וזה מאמר הכתוב ויותר מהמה בני הזהר [קהלת יב, יב], לשון זוהר הַרְקִיעַ

7 מאור ושמש, הקדמת בן המחבר, [עמ' 4]. ודוק: אף פסקה זו מופיעה שוב בקובץ זה במאמרו של יוסף מרדכי דובאוויק.

[דניאל יב, ג], שהיא לשון התנוצצ[ו]ת אור. וביאורו – שיותר ממה שיש תועלת בקצת ספרים, תראה להזהיר ולהזריח לב הבאים לשמוע דברים, ולרומם לבותם לעבדות השם.⁸

בהמשך הפסקה הוסיף ר' קלונימוס קלמן מילים כדרבנות: "שאין ראוי לחבר ספר אשר תהי' [ה] העסק והלימוד בו יגיעה רבה ותועלת מעטה". הוצאת אסופת מאמרים זו לאור עולם דרשה מאמץ ויגיעה, אך אנו מאמינים שתועלתו תהיה רבה ואנו תפילה לאל עולם שנזכה "להזהיר ולהזריח לב הבאים לשמוע דברים".

לוי יצחק קופר
אריאל אבן-מעשה
צבי מרק